

Ökonómia és ökológia

Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet
és történeti földrajz köréből

Szerkesztette:
Csabai Zoltán, Földi Zsombor, Grüll Tibor és Vér Ádám

L'Harmattan

| ÓKOR - TÖRTÉNET - ÍRÁS | 3.

SOROZATSZERKESZTŐ: CSABAI ZOLTÁN

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM, ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉK

ÖKONÓMIA ÉS ÖKOLÓGIA

TANULMÁNYOK
AZ ÓKORI GAZDASÁGTÖRTÉNET ÉS
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ KÖRÉBŐL

SZERKESZTETTE
CSABAI ZOLTÁN, FÖLDI ZSOMBOR, GRÜLL TIBOR
ÉS VÉR ÁDÁM

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM, ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉK – L'HARMATTAN
PÉCS – BUDAPEST, 2015

© A kötet szerzői, 2015
© A kötet szerkesztői, 2015
© L'Harmattan Kiadó, 2015

A kötetben közölt képek jogtisztasága, a szövegek tartalma és nyelvezete szerzői felelősség. Szerk.

Tartalomjegyzék

Ókori történeti földrajz és gazdaságtörténet	7
A kötet szerzői	9
Prolegomena	11

ÓKORI KELET

Šalatuwar és Wahšušana: szomszédok egy óasszír nagyváros közelében	15
PÁLFI ZOLTÁN	
Táblázatos szövegek és helyük a mezopotámiai gazdaságtörténet tanulmányozásában	43
FÖLDI ZSOMBOR	
A hieroglif luvi kulului ólomcsíkok, mint gazdaságföldrajzi forrás	63
SIMON ZSOLT	
Kereskedelmi utak Egyiptomban az Első Átmeneti Kor és a Középbírodalom idején	81
KÓTHAY KATALIN ANNA	
Élet a periferián. A vaskori Edóm és Móáb államai	99
HODOSSY-TAKÁCS ELŐD	
Adalékok az urartui rituális gyakorlat tipológiájához	113
BUHÁLY ATTILA	
A vas allokációja az Újasszír Birodalomban	127
VÉR ÁDÁM	
Kamatmentes és ál-kamatmentes kölcsönök Babilóniában	141
CSABAI ZOLTÁN	
Kereskedővárosok a belső-ázsiai Selyemúton?	153
FELFÖLDI SZABOLCS	

KLASSZIKUS ANTIKVITÁS

Trendek és súlypontok a római gazdaságtörténet utóbbi fél évszázados kutatásában	177
GRÜLL TIBOR	
Miért rendezték négyévente az olympiai játékokat?	191
PATAY-HORVÁTH ANDRÁS	
Plinius az etruszokról	209
GÁBLI CECÍLIA	
Rabszolgák a római földmérésben	245
TAKÁCS LEVENTE	
Az ókori és kora újkori világkép párhuzamai és eltérései Joachim Vadianus Mela-kommentárjában	255
BOBAY ORSOLYA	

KÁRPÁT-MEDENCE

A regőlyi tumulus építménye és leletanyaga. Ókori-keleti kapcsolatok	271
FEKETE MÁRIA – SZABÓ GÉZA	
Az éremleletek, mint a gazdaságtörténet forrásai a késő vaskori „Pannoniában”	307
TORBÁGYI MELINDA	
Az Óbudai-sziget környezettörténete	327
VICZIÁN ISTVÁN, HAVAS ZOLTÁN, SZEBERÉNYI JÓZSEF, BALOGH JÁNOS	
Brigetio geomorfológiai és környezetregészeti viszonyai	345
VICZIÁN ISTVÁN, NAGY BALÁZS, DEÁK MÁRTON, SZEBERÉNYI JÓZSEF, RUPNIK LÁSZLÓ, BORHY LÁSZLÓ	
Rövidítések	359

Ókori történeti földrajz
és gazdaságtörténet

Az Ókor-Történet-Írás tervezése és indítása során a L'Harmattan Kiadóval egy olyan sorozatot szerettünk volna közösen létrehozni, amelynek a kötetei az ókortörténetet, az ókortörténeti kutatásokat olyan szempontokból ábrázolják, amelyek széles értelemben az ókori népek kultúrájára és társadalmára irányítják az érdeklődő közönség figyelmét. Úgy véljük a sorozat első tanulmánygyűjteményeként ebbéli szándékunkat jelen kötetünk kiválóan mutatja be.

Az olvasó érdeklődésébe került könyv két ókortörténeti konferencián elhangzott előadások tanulmányait tartalmazza. Grüll Tibor kezdeményezésére 2011 őszén elindult az Ókori Történeti Földrajz konferenciasorozat a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékén, és a vártnál sikeresebben talált rá a hazai kutatókra, és már az első konferencia válogatott előadásai is megjelenhettek.¹ 2013 októberében került sor a második Ókori Történeti Földrajz konferenciára, aminek témája jelen kötetünk fő címét is adta – ökonómia és ökológia. Ez a konferencia már egyszerre kívánta megszólítani az ókori történeti földrajz és gazdaságtörténet iránt érdeklődőket. Ezen a ponton csatlakozik a kötetünkhöz a XI. Magyar Ókortudományi Konferencia (az Eötvös Loránd Tudományegyetemen), amelyen Grüll Tibor és Vér Ádám külön Ókori Gazdaságtörténeti Szekciót vezetett (2014 májusában). A szekcióban olyan közvetlen és inspiráló diskurzus alakult ki, hogy elhatároztuk a két konferencia előadásait mindenképpen közösen jelentetjük meg, még a II. Ókori Történeti Földrajz konferencia előadásai így valamivel később is kerülnek nyomtatásba – ezért szerzőinknek külön is hálával tartozunk.

A könyvben szereplő tanulmányukat azonban éppen a két konferencia szoros kapcsolódása miatt nem konferenciák szerint, hanem kutatási területek szerint szeretnénk megjelentetni. Ezek szerint a könyvet három nagy fejezet alkotja: Ókori Kelet, Klasszi-

¹ Az előadásokból készült tanulmányok az *Ókor* folyóirat XI/1 (2012) számának hasábjain olvashatók.

- NEWBERRY, PERCY E.
1893 Beni Hasan I. (= Archæological Survey of Egypt) Egypt Exploration Society, London.
- ÓKTC
Harmatta, János (szerk.): Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest, 1964.
- PARKINSON, R. B.
1991 *The Tale of the Eloquent Peasant*. Griffith Institute – Ashmolean Museum, Oxford.
2010 *Poetry and Culture in Middle Kingdom Egypt: A Dark Side to Perfection*. (= Studies in Egyptology and the Ancient Near East) Equinox, London – Oakville.
- QUACK, JOACHIM FRIEDRICH
1992 *Studien zur Lehre für Merikare*. (= Göttinger Orientforschungen IV/23) Harrassowitz, Wiesbaden.
- SCHÄFER, HEINRICH
1905 Ein Zug nach der großen Oase unter Sesostri I. ZÄS 42: 124–128.
- SEIDLMAYER, STEPHAN J.
2006 The Relative Chronology of the First Intermediate Period. Pp. 159–167 in Hornung – Krauss – Warburton 2006.
- SETHE, KURT
1959 Ägyptische Lesestücke zum Gebrauch im akademischen Unterricht. Hildesheim.
- SMITHER, PAUL C.
1945 The Semnah Despatches. *Journal of Egyptian Archaeology* 31: 3–10.
- SPALINGER, ANTHONY J.
2005 *War in Ancient Egypt. The New Kingdom*. Blackwell Publishing, Malden.
- TRIGGER, BRUCE G.
1976 *Nubia under the Pharaohs*. Thames and Hudson, London.
- TYSON SMITH, STUART
1991 Askut and the Role of the Second Cataract Forts. JARCE 28: 107–132.
- URK VII
Sethe, Kurt: *Historisch-biographische Urkunden des Mittleren Reiches*. (= Urkunden des ägyptischen Altertums VII) J. C. Heinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1935.
- VERNUS, PASCAL
1986 Études de philologie et de linguistique (V). *Revue d'égyptologie* 37: 139–147.
- WEGNER, JOSEF W.
1995 Regional Control in Middle Kingdom Lower Nubia: The Function and History of the Site of Areika. JARCE 32: 127–160.

Élet a periférián. A vaskori Edóm és Móáb államai

MÓÁB ÉS EDÓM

A mai Jordánia fővárosától délre húzódik az a zóna, ami a vaskorban két királyságnak, Móábnak és Edómnak a földje volt. Talán egyáltalán nem is számítana ez a két ország; hisz az ókori birodalmak szemszögéből nézve jelentőségük alig mérhető. Az azonban, hogy valamelyest ismerjük történelmüket, és egyáltalán: érdeklődésre tarthatnak számot, elsősorban annak köszönhető, hogy a Biblia meglehetősen komoly teret szentel ennek a területnek és a rajta élő népeknek. Furcsa, ambivalens viszony fűzte egymáshoz Cisz- és Transzjordánia közösségeit: egyfelől területük még együttesen is csekély, lakosságuk létszáma sem volt kiemelkedő, mégis gondosan ügyeltek arra, hogy identitásukat, különbözőségüket minden lehetséges módon felmutassák, őrizték és bizonyítsák. Nagyhatalmi szempontból mindegy, hogy valaki móábiként, vagy netán júdeaiként, esetleg edómiként határozta meg magát, de a helyiek saját szempontjából ez mégis sorsdöntő volt.

Transzjordánia területi felosztása a területhez kapcsolódó népcsoportok szerint részben az írott források (elsősorban a Biblia) alapján, részben pedig a régészeti feltárásoknak köszönhetően a kerámia-tipológia segítségével vált lehetségessé. Semmi okunk arra, hogy a bibliai rendszertől eltérjünk, ami elkülönítve beszél az ammóni, a móábi és az edómi állam területéről. A következőkben az utóbbi kettővel foglalkozunk.

ADOTTSÁGOK

Földrajzi tekintetben Móáb a Holt-tengertől keletre fekvő területet jelenti. Elég egy pillantás a térképre, és máris láthatóvá válik, hogy ezt a zónát a Holt-tenger keleti oldalán egy mély szurdok, a Wadi Mujib (a bibliai Arnón) osztja ketté. Ettől dél felé haladva,

szinte pontosan a Holt-tenger déli sarkánál egy újabb kanyonszerű völgy, a Wadi Zered készíti lassításra az utazót (a mait és az ókorit egyaránt). Móáb földje ehhez a földrajzi tagoláshoz igazodott: a két wadi közötti terület hovatartozása a vaskorban nem volt vita tárgya, ez tekinthető a móábi magterületnek, viszont a Wadi Mujibtól északra fekvő vidékért gyakran kellett háborúzni. A vaskor kezdetén az izraeliták követelték maguknak ezt a zónát, sőt: törzsi területként ki is osztották egymás között, ahogy erről a Biblia tudósít. Az izraeli törzsek közül Rúbennek jutott ez a vidék, érdekes módon ez a csoport, noha Mózes első könyve szerint komoly hagyományokkal rendelkezett, hamar eltűnt a bibliai emlékezetből. Biblián kívüli adatunk Rúben megtelepedéséről nincs. Rajtuk kívül a gádíták letelepedése kapcsolódik ide, róluk viszont a leghosszabb összefüggő móábi epigráfiai emlék, a Mesa-felirat is említést tesz (10. sor: „Gádíták laktak Atarót földjén örök idők óta”).¹ A déli területet három oldalról körülölelik a mély völgyek, nyugat felől pedig a Holt-tenger a határ, az északi zóna viszont északi irányból nyitott. Ezzel a földrajzi adottsággal magyarázható, hogy míg az észak-móábi területért felváltva küzdött Izrael, az ammoniták, az arámi-szír királyság (más szóhasználat szerint: arám birodalom) és Móáb,² addig a déli terület móábi jellegét nem érte komoly fenyegetés, mindössze egy-két olyan esetről van tudomásunk, amikor dél felől érte támadás a móábi magterületet (pl. 2Kir 3).³ Keleten, a völgyeken túl a fennsík egyszerűen belesimul a sivatagba.

Edóm vidéke a Wadi Zeredtől délre terül el. Kellemetlen, rideg vidék, hegyes, sziklás föld ez (mészke és vöröses homokból alkotja), meglehetősen kedvezőtlen természeti adottságokkal. Az edómi állam fejlődése ezzel összhangban a dél-levanti államok kialakulásának utolsó fázisához kapcsolódik.⁴ Ugyanakkor a meglévő adottságok kihasználásának tekintetében az edomiták valóban sikeres közösséget teremtettek. Az Asszír Birodalom terjeszkedése számukra valóságos fénykort hozott el, ugyanis az arábiai kereskedelem elképzelhetetlen lett volna ennek a területnek a kihagyásával. Ahhoz viszont, hogy a karavánok itt nyugodtan vonulhassanak át, stabil hatalomgyakorlásra volt szükség. Ezt teremtették meg az edomiták, amivel mindenki jól járt.⁵ Emellett

¹ Az ókori szövegek forrása: bibliai idézetek és hivatkozások esetén az új protestáns bibliafordítás (Bp. 1990) versszámozását és szövegét követjük, a Mesa-felirattól származó idézeteket és más móábi szövegeket a szerző saját fordításában adjuk közre.

² A bibliai elképzelés (Bír 11,18) szerint Móábnak semmi keresnivalója nincs a Wadi Mujibtól (Arnón) északra fekvő területen. Erről a móábiták természetesen másképp gondolkodtak.

³ A terület tengerszint feletti magassága is komoly akadályt jelentett: a móábi fennsík mintegy 1000 méteren fekszik, míg a Holt-tenger szintje közel 400 méterrel van a tengerszint alatt. Így az izraeli oldalról, pl. Engedi térségéből nézve Móáb valósággal a Holt-tenger fölé magasodik.

⁴ Herr 1997: 132.

⁵ Az I. világháborút megelőzően Transzjordánia térsége nagyon gyakran állt kizárólag helyi törzsi

érdemes megemlíteni az Arabah területén elérhető rézbányákat, melyek kiaknázása részben az edomitákhoz köthető.⁶

Éghajlati adottságok tekintetében a dél-transzjordániai államok esetében száraz, hosszú nyárral (május-szeptember vége) és csapadékosabb téllal számolhatunk a vaskorban is.⁷ Ez meghatározta az ideiglenes vízfolyások vízhozamát, és ezeknek az egyenlőtlenül eloszló felszíni vizeknek köszönhetően a domborzat is változott. Általánosságban elmondható, hogy ezen a területen minden a csapadéktól függött és függ. Gyakorlatilag az eső jelenti a leginkább kiszámítható és elérhető vízforrást.⁸ Erre a vaskori népek az egyetlen lehetséges módon reagáltak: összegyűjtötték a vizet minden eszközzel. Ennek egyik legszebb példája Petra térségében, Umm el-Biyarah lelőhelyén figyelhető meg: a vaskori ciszternák és a hozzájuk vezető, a sziklába vájt csatornák mindmáig jól követhetők a felszínen (igaz, ehhez meglehetősen fáradságos utat kell megtenni). A móábi terület kissé csapadékosabb, mint a szomszédos Júda, de a domborzati adottságok miatt mégis elsősorban a pásztorkodás volt itt jellemző, az ebben rejlő kapacitások a bibliai szerzők figyelmét sem kerülték el.⁹

FORRÁSOK

A térséggel foglalkozó leghosszabb, többé-kevésbé összefüggő ókori szövegünk az Ószövetség, amely nem kizárólag Izraellel kapcsolatosan rögzít hagyományokat, hanem őrzi Cisz- és Transzjordánia népeinek eredetmondáit is, vagy legalábbis azoknak egy-egy verzióját. A szöveg hangsúlyozza bonyolult kapcsolatrendszerüket, elbeszéli háborúikat, és azokat a ritka pillanatokat is, amikor békében és harmóniában éltek egymással. Tehát a Biblia feltár előttünk egy világot, és az szinte természetes, hogy ez a kép meglehetősen egyoldalú: nem is lehet feltétlenül objektív, mivel mindenestül a folyamon túliak szemével íródott.¹⁰ Nem azt mutatja meg, hogy milyenek voltak ezek a népek, hanem azt, hogy milyennek látták őket az izraeli írások! Ezen a gazdag irodalmi hagyományon túl a Holt-tengertől keletre fekvő királyságok maguk is egyre növekvő számban nyúj-

vezetők hatalma alatt, így nem véletlen, hogy még a XIX. században is csak a legritkább esetekben merészkedett ide nyugati utazó.

⁶ Finkelstein 2005, Hauptmann 1997: 310.

⁷ Egyes kutatások szerint a korai és a késő bronzkorban, valamint a hellénisztikus és a római kor során történtek meghatározható klimatikus változások, ld. MacDonald 2000: 33–34.

⁸ MacDonald 2000: 39.

⁹ Hodossy-Takács 2008.

¹⁰ Ezt a helyzetet a magyar olvasók itt, a Kárpát-medencében tökéletesen értik.

tanak forrásokat történelmi és gazdaságtörténeti helyzetük tisztázásához. Ezek közül a források közül kiemelkedik a térség leghosszabb összefüggő felirata, a Mesa-sztélé, mely bepillantást enged a móábi állam megszületésének körülményeibe. Ezenkívül számtalan kisebb pecsétnyomó, néhány rövidebb felirat és pár asszír forrás jelenti azt az anyagot, amely segítségével eltöprenghetünk rajta, miként emelkedett fel, találta meg a túlélés stratégiáit, majd süllyedt el mindörökre ez a két királyság.

A bibliai anyag meglehetősen torz képet tár az olvasó elé. Általában a gyűlöletes ellenség köszön vissza ránk ezekből a szakaszokból. Ugyanakkor mindkét népnek őrzi eredetmondáját a Héber Biblia, és ezzel hangsúlyozza, hogy minden szembenállás és ellenségeskedés ellenére rokonokról van szó. Edóm ősatyja Ézsau, aki Jákób ikertestvére; ők Ábrahám fiának, Izsáknak Rebekától született fiai. 1Móz 25,27–34 és 27,1–40 szerint a fiúk örökösödési rendje miatt bontakozott ki a családi viszály: az apa, Izsák ragaszkodott a törvényes rendhez, és mivel Ézsau volt az idősebb, őt tekintette örökösének. Rebeka volt az, aki Jákóbot támogatta; és végül a kisebb fiú és az anya együtt elérték, hogy ő kapja meg az atyai áldást. Ennek eredményeként a családi harmónia értelemszerűen felbomlott, és bár hosszú idő elteltével kibékült a két testvér, a tisztes (és biztonságos) távolságot mindig megtartották egymás között (ld. 1Móz 33).

Móáb esetében még egy generációval visszább kell lépni az ősatyák történetében. Az 1Móz 19 szerint Ábrahám unokaöccse, Lót és két lánya túlélte Sodoma elpusztulását. Ezt követően azonban a család a kihálás szélére sodródott, melyet a lányok kreatív módon igyekeztek elkerülni: az egyetlen elérhető férfitől támasztottak maguknak utódot. Ez a férfi azonban saját apjuk volt. A szándékon kívül jelentős menyiségű borra volt szükségük, mellyel leittatták Lótot, aki mit sem tudott arról, hogy mi történt ezután. Ebből a vérfertőző kapcsolatból, az idősebb lánytól született Móáb, a móábi nép ősatyja. A XXI. századi olvasó számára hátborzongató és törvénnyel üldözött, vérfertőző kapcsolat ez, azonban távolról sem egyértelmű, hogy egy ókori nép is negatívan tekintett-e rá, mint ahogy az interpretáció történetében is megfigyelhető az a vonal, ami a lányok tettét egyértelműen a hősiesség jeleként értelmezi.¹¹ Hősök ők, akik minden eszközzel igyekeznek megmenteni klánjukat a megsemmisüléstől. Eldönthetetlen, hogy ez eredetileg pozitív, vagy negatív kicsengésű szöveg volt, pedig ez távolról sem mindegy. Amennyiben az ókori szemlélők negatívan tekintettek erre az elbeszélésre, akkor ez igazolhatja izraeli eredetét, ami a szomszéd gyökerei felett gúnyolódik. Ha azonban eredetileg pozitív volt kicsengése, akkor ez érv lehet a mellett, hogy a Héber Biblia itt Móáb saját eredetmondáját őrizte meg.

¹¹ Scheiber 1996, Hodossy-Takács 2008: 51–56.

Izrael és a transzjordániai népek kapcsolata ettől a ponttól kezdődően ritkán volt békés. A pusztai vándorlás Mózes negyedik és ötödik könyvében leírt eseményei jelzik a súrlódásokat, a Bírak könyve pedig arról számol be, hogy egy időben a móábiták a Jordán nyugati oldalán is terjeszkedtek, amíg az Eglón nevéhez köthető merénylet és az ezután kibontakozó szabadságharc nyomán sikerült visszaszorítani őket a gázlókon túlra.¹² Dávid koráról az Ószövetség meglehetősen ambivalens beszámolót ad: a Saul elől menekülő, bujdosó király egyfelől móábi területen rejt el családtagjait, a móábi király (feltehetőleg egy helyi főnök) gondjaira bízva őket, ugyanakkor később meghódította Móáb földjét, és brutális népiirtást rendezett a móábiak között.¹³ Ettől kezdődően Izrael a Kr.e. IX. század derekáig igényt formált a móábi területekre. Mint említettük, Edóm ebben az időszakban még az államfejlődés korai szakaszát élte, így nem meglepő módon csak szórványos említéseivel találkozunk. Ennek példája az 1Kir 22,47, ami megemlíti, hogy „*ebben az időben*” (vagyis a Kr.e. IX. század közepén) nem uralkodott edomita király. A két transzjordániai állam kialakulását követően is találkozunk rájuk tett bibliai utalásokkal, pl. arról olvasunk, hogy időnként móábi rablócsapatok törtek be izraeli területekre;¹⁴ ill. a prófétai irodalom figyelme folyamatosan az edomiták ellen fordult (pl. Abdiás prófécijája). Önálló vonalként tekinthetünk a bibliai irodalomban arra, hogy a móábi nőket bizony gyakran ellenállhatatlannak tartották Izrael fiai.¹⁵ A késői bibliai irodalomban pedig a határozott elutasítás hangja szólal meg.¹⁶

Epigráfiai forrásaink terjedelmi tekintetben csupán töredékét teszik ki a bibliai anyagnak, de ezek értéke a térség története szempontjából felbecsülhetetlen. Az 1868-ban kalandos körülmények között felfedezett és megmentett¹⁷ Mesa-sztélé arról szól, hogy egy bizonyos Mesa, a dibóni szembefordult az országát (vagy annak egy részét) megszállva tartó izraeli királlyal, és szabadságharcát siker koronázta. Ezenkívül különböző építkezéseivel dicsekszik el, igen impresszív alkotásokat felmutatva. Ez a szöveg gyönyörűen tükrözi a kor stílusát, Móáb elnyomását a szerző azon istenség haragjának tulajdonítja, akinek a szabadság elnyerése is köszönhető: „*készítettem ezt az áldozóhelyet Kemósnek ... mert megszabadított engem minden ellenségtől, és mert engedett diadallal tekinteni minden ellenségemre. Omri Izrael királya (volt) és elnyomta Móábot sok napon át, mert Kemós megharagudott országára.*” (3–5. sor). Ez azonban a király szerint már csak a múlt, mivel „*Izrael megsemmisült örökre*” (7. sor). A hadjárat eredményeként az észak-móábi

¹² Bír 3.

¹³ 1Sám 22,3–4; 2Sám 8,2.

¹⁴ 2Kir 13,20.

¹⁵ 4Móz 25, Ruth története, 1Kir 11,1.

¹⁶ Neh 13,1–3.

¹⁷ Magyar nyelven ld. Hodossy-Takács 2008: 119–121.

terület került móábi fennhatóság alá; valamint a felirat utolsó, töredékes része alapján arra gondolhatunk, hogy egy külön küzdelem bontakozott ki a déli területen (31–33. sor). Ez utóbbi harc lehet a 2Kir 3 prófétai történettel átszőtt elbeszélésének a magja.

A Mesa-feliraton kívül meglehetősen kevés szöveg áll rendelkezésünkre. Ismerünk egy, az előző nagy szöveghez stílusban igen közel álló fragmentumot, ez az ún. keraki felirattöredék.¹⁸ A szöveg mindössze három töredékes sort tartalmaz, de innen tudjuk meg Mesa apjának nevét (Kemósjat), aki maga is a móábi államalapítás egyik kulcs-szereplője, a dinasztia megalapítója lehetett. 1999-ben került feltárássra a Khirbet el-Mudayna-i ásatásokon egy kisméretű móábi szentély, innen – több más különleges lelet mellett – egy feliratos tömjénező oltár is előkerült.¹⁹ Ezeken kívül az epigráfiai anyag néhány rövid szövegre, pecsétnyomóra korlátozódik.

Az anyagi kultúra emlékei tekintetében hangsúlyoznunk kell, hogy Transzjordániában hosszú évtizedeken át csak akadozva haladtak a régészeti feltárások. A XX. század első felének nagy kutatói közül egyértelműen Nelson Glueck szerepe volt a leghangsúlyosabb, aki gyakorlatilag elvégezte a teljes edomita-móábita terület felszíni kutatását, munkájának eredményét több kötetben²⁰ és számos nagy tanulmányban adta közre. Emellett délen, Tell el-Kheleifehén végzett fontos feltárásokat, bár meg kell jegyezni, hogy a közelmúltban az ehhez kapcsolódó eredményeit többen megkérdőjelezték. Glueck még az 1930-as években folytatta itt kutatásait, és ő a telepet Salamon király kikötőjével, a bibliai Ecjón-Géberrel azonosította,²¹ amely azután évszázadokon át fennmaradt, míg végül a Kr.e. VII. században birtokba vették az edomiták. G. D. Pratico évtizedekkel későbbi kutatásai nyomán viszont úgy tűnik, hogy ezt a kronológiát évszázadokkal kell módosítanunk. Ma a kutatók többsége a Kr.e. VIII. századra teszi Kheleifeh alapítását, ami természetesen kizárja, hogy bármi köze lehetett volna Jeruzsálem korai, Kr.e. X. századi királyaihoz.²²

Az edomita települések közül tárgyunk szempontjából egy olyan telep a legérdekesebb, ami kívül esik a történelmi Edóm határain. Hurvat Qitmit mindössze néhány kilométerre délkeletre fekszik a Júda védelme szempontjából jelentős Tel Aradtól, és

¹⁸ Freedman 1964.

¹⁹ Daviau – Steiner 2000, Dion – Daviau 2000. Ezek a szövegek magyar nyelven feldolgozva: Hodossy-Takács 2008: 133–134, 164.

²⁰ A Glueck munkájával kapcsolatos irodalom meglehetősen szerteágazó, érdemes saját művein túl (pl. Glueck 1968, 1970) annak kritikáira is figyelemmel lenni. Ld. Sauer 1986.

²¹ Ld. 1Kir 9,26 és 22,48.

²² Pratico 1997, Mazar 1990: 450. A kohászat-rézfeldolgozás szempontjából érdekes leletekről számol be Albright (1963: 127); napjainkban a tell meglátogatása komoly nehézségekbe ütközik, hiszen a jordán-izraeli határzónában fekszik.

így az edómi állam egy fontos jellegzetességére mutat rá. A település egyébként nem lenne különösebben jelentős, egy városi kontextustól független szakrális helyről van szó; különlegességét az elhelyezkedés és az itt talált leletek ellentmondásos volta adja. Júda peremén vagyunk, ennek ellenére az itt talált kerámia jelentős része, valamint a művészi tárgyak egyértelműen eltérnek a vaskor végi Júdára jellemző anyagtól. Ezen kívül epigráfiai emlékek, apró cserépdarabok, melyekre Qos, vagyis az edomiták istenének nevét karcolták, szintén arra utalnak, hogy ez valóban egy edomita, ill. kulturálisan kevert, de erőteljes edomita befolyás alatt álló telep volt, ahogy hasonlóan vélekedhetünk a közeli Hurvat Uza és Aroér emlékeiről is.²³ Az edomita jelenlét a térségben minden bizonnyal a távolsági kereskedelemmel függött össze – vagyis azzal a tevékenységgel, mely az edomiták államának megerősödése szempontjából kulcsfontosságú volt. Itt, a déli karavánút mentén a jelek szerint edomita klánok kísérték a kereskedőket, biztosították a pihenőhelyeket. Azon természetesen nem csodálkozunk, hogy Júdában fenyegetésként élték meg az edomiták közvetlen szomszédságukban való jelenlétét, amire többek között (a fent említett Tel Aradban megtalált) „arádi osztrakonok” közül a 24. számú levél²⁴ alapján következtethetünk.

Móáb esetében, ha a fontosabb feltárt településekre irányítjuk a figyelmünket, más következtetéseket kell megfogalmaznunk. Lahun azért különleges, mert itt egy megerősített falu épült fel a kora vaskorban, ami azonos szerkezetű a Jordán nyugati oldaláról ismert hasonló településekkel.²⁵ Azt is tudjuk ma már, hogy a kora vaskor legjellegzetesebb épülete, az ún. négyszobás ház nem izraeli sajátosság volt, hanem Transzjordániában, Ammón és Móáb területén is építettek ilyeneket (pl. Tell el-Umeyri, Lahun stb.).²⁶ A vaskor 2. periódusában szintén az anyagi kultúra hasonlóságát kell kiemelni a Holt-tenger két oldalán. Jelentős, kazamata városfallal és hatkamrás kapuval védett település volt móábi területen Khirbet el-Mudayna: ennek a városnak az összes fontosabb építészeti jellegzetessége emlékeztet az izraeli-júdai városokra.²⁷ A dibóni feltárások viszont nem hoztak átütő eredményeket,²⁸ bár erre lehetett volna számítani az itt megtalált Mesa-sztélé nyomán. Nem sikerült pontosan leírni Mesa városát, a település sztratigráfiájának megrajzolására jelen pillanatban nem is látszik sok remény. Nagy tanulság ennek ellenére is, hogy a móábi térség anyagi kultúra tekintetében nem mutat szignifikáns eltérést a ciszjordániai anyagtól. Ez különösen akkor érdekes, ha

²³ Mazar 1990: 498–499. A mai kutatásban alternatív vélemények is jelen vannak.

²⁴ Magyarul ld. Kőszeghy 2003: 37–44.

²⁵ Herr – Najjar 2001: 324; Homès-Fredericq 1992, 1997.

²⁶ Ld. Sauer 1979, Homès-Fredericq 2000.

²⁷ Daviau 2006.

²⁸ Tushingham 1954, Morton 1989: 240.

tekintetbe vesszük, hogy milyen erőteljesen igyekeztek bizonyítani különbözőségüket ezek a népek az írott források (mindenekelőtt a Héber Biblia) szerint. Minden kezünkben lévő bizonyíték arra mutat, hogy a külső szemlélők, pl. az ókori nagyhatalmak szemében ezek a népcsoportok sokkal közelebb álltak egymáshoz, mint ahogy azt a bibliai szövegekből tájékozódó olvasó gondolná.

A TÖRTÉNET VÉGE

A vaskorban Szíria-Palesztina térségében néhány évszázadra önálló államalakulatok jöttek létre. Ezek az államok annak köszönheték létüket, hogy a nagyhatalmak a bronzkor végi összeomlást követően még néhány évszázadon át nem terjeszkedtek ebben a zónában, azután a Kr.e. IX. század derekától kezdve szépen fokozatosan újra hatalmuk alá hajtották a vidéket. Az asszír korszakban az edomiták állama egyre erősödött, és úgy tűnik, hogy néhány keserű tapasztalat birtokában (mint pl. Izrael elbukása és a Júdát szinte megsemmisítő asszír támadás a Kr.e. VIII. század utolsó negyedében) a Kr.e. VII. századra mindenki számára világossá vált, hogy a legkézenfekvőbb túlélési stratégia a gazdasági integráció.²⁹ Ebbe illeszkednek Júda hosszú ideig uralkodó királyának, Manassének lépései, aki alatt sikerült újrászervezni a Beerseba-völgy gabonatermelését, és sikerült gondoskodni a szükséges szállítási útvonalokról is. Edóm, mint láttuk, jelentős hasznot húzott a távolsági kereskedelem Kr.e. VII. századi fellendüléséből, a móábiták pedig minden valószínűség szerint úgy kapcsolódtak az Asszír Birodalom gazdálkodásához, ahogy a földrajzi adottságok és saját hagyományaik alapján tudtak: a legeltetés, kiskérődzők (juh, kecske) tenyésztése révén.

Forrásaink szerint ennek a térségnek a Kr.e. VII. századi vezetői hűséges vazallusok voltak. Felbukkannak asszír listákon az adó átadásakor, valamint a királyi építkezések és hadjáratok szerény támogatóiként. Ez is a túlélési stratégia része volt.³⁰

Röviddel ezt követően, a babilóni előretöréssel párhuzamosan azonban a lehetőségek végzetes beszűkülésének lehetünk tanúi. A babilóni seregek a Kr.e. VII–VI. század fordulóján már kimeríthetetlenül nyomultak előre, egymás után igázták le a kicsi, gyakran egymással is versengő államokat. Tény, hogy az Kr.e. 580-as években elbukott és kifosztásra került Jeruzsálem; a várost felégették, és valószínűleg még ugyanebben az évtizedben a transzjordániai államok hanyatlása is bekövetkezett. Természetes folyamat

²⁹ Ld. Faust – Weiss 2005.

³⁰ Ld. Pritchard 1969: 291, 294, 301.

volt ez? Alighanem. Amikor egy térségben karavánok helyett hadseregek masíroznak a jobb sorsra érdemes úthálózaton, az sem a legeltetésnek, sem a távolsági kereskedelemnek, sem a nyersanyagok kiaknázásának nem kedvez. A világpolitikai hatalomváltás mindig felborítja a kényes gazdasági egyensúlyokat – a jelek szerint nem történt ez másként a Bibliában leírt babilóni fogság idején sem. Ha pedig a térség kevés jelentős városát lázadás miatt még meg is kell büntetni, akkor bizony a perifériáknak egy időre mindenképp bealkonyul.

BIBLIOGRÁFIA

- ALBRIGHT, WILLIAM F.
1963 *The Archaeology of Palestine*. Penguin Books, Baltimore.
- DAVIAU, MICHÈLE P.
2006 Hirbet el-Mudeyine in its Landscape. Iron Age Towns, Forts, and Shrines. *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* 122/1: 14–30.
- DAVIAU, MICHÈLE P. – STEINER, MARGREET
2000 A Moabite Sanctuary at Khirbat al-Mudayna. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 320: 1–21.
- DION, PAUL E. – DAVIAU, MICHÈLE P.
2000 An Inscribed Incense Altar of Iron Age II at Hirbet el-Mudeyine (Jordan). *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* 116/1: 1–13.
- FAUST, AVRAHAM – WEISS, EHUD
2005 Judah, Philistia and the Mediterranean World: Reconstructing the Economic System of the Seventh Century B.C.E. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 338: 71–92.
- FINKELSTEIN, ISRAEL
2005 Khirbet en-Nahas, Edom and Biblical History. *Tel Aviv* 32: 119–125.
- FREEDMAN, DAVID N.
1964 A Second Mesha Inscription. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 175: 50–51.
- GLUECK, NELSON.
1968 *The River Jordan*. McGraw-Hill Book Comp., New York.
- 1970 *The Other Side of the Jordan*. American Schools of Oriental Research Publ., Cambridge.
- HAUPTMANN, ANDREAS
1997 Feinan. Pp. 310–311 in Eric M. Meyers (ed.) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. 2. Oxford University Press, Oxford – New York.

HERR, LARRY G.

1997 The Iron Age II Period. *Biblical Archaeologist* 60: 115–183.

HERR, LARRY G. – NAJJAR, MOHAMMED

2001 The Iron Age. Pp. 323–345 in Burton MacDonald – Russell B. Adams – Piotr Bienkowski (eds.): *The Archaeology of Jordan*. Sheffield Academic Press, Sheffield.

HODOSSY-TAKÁCS, ELŐD

2008 Móáb. Egy vaskori nép Izrael szomszédjában. (= Kréné 9) Új mandátum, Budapest.

HOMÈS-FREDERICQ, DENYSE

1992 Late Bronze and Iron Age Evidence from Lahun in Moab. Pp. 187–202 in Piotr Bienkowski (ed.): *Early Edom and Moab: The Beginning of the Early Iron Age in Southern Jordan*. J. R. Collis, Sheffield.1997 Lahun. Pp. 340–341 in Eric M. Meyers (ed.) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. 3. Oxford University Press, Oxford – New York.2000 Excavating the First Pillar House at Lahun (Jordan). Pp. 180–195 in James A. Sauer – Lawrence E. Stager – Joseph A. Greene – Michael David Coogan (eds.): *The Archaeology of Jordan and Beyond: Essays in Honor of James A. Sauer*. Eisenbrauns, Winona Lake.

KŐSZEGHY MIKLÓS

2003 Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából. (= Kréné 2) Új Mandátum könyvkiadó, Budapest.

MACDONALD, BURTON

2000 „East of the Jordan”. *Territories and Sites of the Hebrew Scriptures*. American Schools of Oriental Research, Boston.

MAZAR, AMIHAI

1990 *Archaeology of the Land of the Bible 10,000–586 BCE*. Doubleday, Garden City, New York.

MORTON, WILLIAM H.

1989 A Summary of the 1955, 1956 and 1965 Excavations at Dhiban. Pp. 239–246 in J. Andrew Dearman (ed.): *Studies in the Mesha Inscription and Moab*. Scholars Press, Atlanta.

PRATICO, GRAY D.

1997 Kheleifeh, Tell el-. Pp. 293–294 in Eric M. Meyers (ed.) *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. 3. Oxford University Press, Oxford – New York.

PRITCHARD, JAMES B.

1969 (ed.) *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton University Press, Princeton.

SAUER, JAMES A.

1979 Iron I. Pillared House in Moab. *Biblical Archaeologist* 42/1: 9.1986 Transjordan in the Bronze and Iron Ages: A Critique of Glueck's Synthesis. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 263: 1–26.

SCHEIBER, SÁNDOR

1996 Lót lányai. Egy fejezet a zsidó tűzözön-képzetről. Pp. 15–29 in uő: *Folklór és tárgytörténet*. Makkabi, Budapest.

TUSHINGHAM, A. DOUGLAS

1954 Excavations at Dibon in Moab, 1952–53. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 133: 6–26.